

Ж. БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ИЛИМДЕР
АКАДЕМИЯСЫНЫН Б. ДЖАМГЕРЧИНОВ АТЫНДАГЫ ТАРЫХ,
ЭТНОЛОГИЯ ЖАНА АРХЕОЛОГИЯ ИНСТИТУТУ**

Д 07.23.671 ДИССЕРТАЦИЯЛЫК КЕҢЕШИ

Кол жазма укугунда
УДК: 94: (575.2)

Пасанова Клара Балтабаевна

**САЛТТУУ КЫРГЫЗ КОМУНУН ТРАНСФОРМАЦИЯЛАНЫШЫ
(XIX к. экинчи жарымы – XX к. башы)**

07.00.02 – Ата Мекен тарыхы

Тарых илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын
АВТОРЕФЕРАТЫ

Ош – 2024

Диссертациялык иш Ош мамлекеттик университетинин Кыргызстан тарыхы жана археология, этнология кафедрасында аткарылды

Илимий жетекчи: **Алымбаев Жээнбек Байыскулович,**
тарых илимдеринин доктору, профессор, Кыргыз-Түрк “Манас” университетинин гуманитардык факультетинин тарых бөлүмүнүн башчысы

Расмий оппоненттер:

Жетектөөчү мекеме:

Диссертациялык иш 2024-жылы ... Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети менен Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Б.Джамгерчинов атындагы тарых, археология жана этнология институтунун алдындагы тарых илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын коргоо боюнча түзүлгөн Д 07.23.671 диссертациялык кеңешинин жыйынында корголот. *Дареги:* 720033, г. Бишкек, ул. Фрунзе – 547

Диссертация менен Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин (720033. Бишкек шаары, Фрунзе көчөсү, 547) илимий китепканаларынан таанышууга болот

Автореферат 2024-жылы таркатылды

Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы,
тарых илимдеринин доктору

Карыева А. К.

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Диссертациялык теманын актуалдуулугу: Эгемендүүлүктүн доорунда базар экономикасынын, жеке менчик мамилелеринин өнүгүшү менен Кыргызстан коомунун социалдык түзүлүшү ири өзгөрүүлөргө дуушар болуп, коомдун катмарлашуу процесси жүрүп жаткандыгы табигый көрүнүш. Кыргызстандын стратификациялык түзүлүшүндөгү жаңы социалдык катмарлардын пайда болушу, алардын коомдогу ролу өз алдынча изилдөөнү талап кылган илимий маселелердин бири экендиги талашсыз. Ушул өңүттөн алып караганда XIX к. экинчи жарымы- XX к. башындагы салттуу кыргыз коомунун социалдык түзүлүшүн, анын трансформациялануу маселесине анализ жүргүзүү, жаны тарыхый таризде изилдөө, учурдун тарыхый талабы экендиги кадиксиз көрүнүштөрдүн бири.

Аталган маселени изилдөөнүн илимий зарылдыгы төмөнкү бир катар илимий кырдаалдан улам жаралып жаткан көрүнүш катары кароого болот. Биринчиден, революцияга чейинки доордо салтуу кыргыз коомунун түзүлүшүн чагылдырган изилдөөлөргө, тарыхый булактарга жаны тарыхый таризде талдоо жүргүзүү талабынын жаралгандыгы.

Экинчиден советтик тарых илиминде коомдун социалдык түзүлүшүн аныктоодо марксистик-лениндик окууга таянуу менен таптык пөзициядан баа берилип, «эзүүчү» жана «эзилүүчү» тап түшүнүктөрү өкүм сүрүп, эзүүчү таптарды тап катары жоюу саясаты советтик бийлигинин башкы идеологиясына айлангандыгы. Совет мамлекетинин таптык саясаты трагедиялуу социалдык окуяларды жараткандыгы белгилүү.

Үчүнчүдөн, коомдун социалдык түзүлүшү туурасындагы маселе коомдук-экономикалык формациялык түшүнүктөрдөн эмес стратификациялык метод ыкмасын колдонуу аркылуу коомдун социалдык түзүлүшүнө баа берүү учурдагы гуманитардык илимдердин жаны талабы катары каралып жаткандыгында

Төртүнчүдөн, колониалдык доордогу салтуу кыргыз коомунун социалдык түзүлүшүндөгү трансформациялануу маселеси чарбалык өзгөрүүлөрдүн, акча-товар, соода мамилелеринин ж.б. тармактагы өзгөрүүлөрдүн жүрүшүнүн натыйжасын жаңы социалдык катмарлардын жаралышына шарт түзгөндүгүн изилдөө маселенин актуалдуулугун шарттаган факторлор болуп саналат.

Изилдөөнүн мезгилдик алкагы: . Илимий эмгектин хронологиялык чеги катары XIXк. экинчи жарымы- XXк. башын кароого болот. Анткени Кыргызстандын Россия империясына каратылышы менен саясий, социалдык—экономикалык, маданий тармактагы өзгөрүүлөрдүн жүрүшүнүн натыйжасында салтуу кыргыз коомуну трансформацияланууга душар болду

Изилдөөнүн максаты: Илимий изилдөөнүн максаты XIXк. экинчи жарымы- XXк. башындагы салттуу кыргыз коомундагы социалдык түзүлүшүндөгү трансформациялык процесстердин жүрүшүн изилдөө. Коюлган максатка жараша, төмөнкүдөй милдеттер коюлат:

-илимий маселенин изилденүү деңгээлине анализ жүргүзүү

- илимий маселенин булактык базасына, изилдөө ыкмаларына талдоо жүргүзүү

- салтуу кыргыз коомунун социалдык түзүлүшүн аныктоо, анализдөө

- «ак сөөк» тобуна кирген бий, манап, бай, казы ж.б. катмарларына анализ берүү

- букара тобуна кирген: жарды, жалчы, чайрикер, мандикер, эгинчи, жатакчы ж.б. катмарларына талдоо жүргүзүү

- «ак сөөк» катмарларынын арасындагы трансформациялык процесстердин жүрүшүн иликтөө

- букара катмарларын арасындагы трансформациялык процесстердин жүрүшүнө анализ жасоо

- жалпы трансформациялык процесстердин жыйынтыктарына баа берүү

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы:

- Кыргызстандын постсоветтик доордогу тарыхнаамасында алгачкылардан болуп салтуу кыргыз коомунун трансформациялык процесстерине жаңыча илимий баа берүү аракети жасалды

- трансформациялык процесстин жүрүшү ХХк. башында салтуу кыргыз коомунда катмарлашууну күчөтүп, коомдун саясий-экономикалык, социалдык тармагында иерархиялык түзүлүштөгү катмарлашуунун жараткандыгы такталды.

Диссертациялык изилдөөнүн илимий-теориялык жана практикалык мааниси:

Диссертациянын материалдарында камтылган илимий жоболор, көз караштар жана илимий изилдөөнүн жыйынтыктары Кыргызстандын жана коңшулаш элдердин тарыхын окутууда колдонулушу мүмкүн. Кыргызстандын жогорку окуу жайларынын тарых адистиги бөлүмдөрүндө “Кыргызстандын тарыхы”, “Кыргызстандын тарыхынын тарыхнаамасы”, предметтери боюнча лекциялык материалдарга тарыхый, тарыхнаамалык булак катары колдонууга мүмкүндүк берет.

Коргоого коюлган жоболор:

1. Көчмөн коомдогу социалдык катмарлардын жаралуу процесси кыргыздардын урук-уруулук патриархалдык коомдук мамилелерден улам жарлаган, узак тарыхый процессти өз ичине камтыган тарыхый феномен катары кароо шарт.
2. Патриархалдык-коомдук мамилелердин өнүгүшү менен социалдык катмарлашуунун өзөгүн экономикалык, саясий мамилелер такталып, ар бир катмардын коомдогу ролу, статусу аныкталып турган.
3. Патриархалдык-феодалдык мамилелердин өнүгүшүнүн, диний факторлордун, Кокон хандыгындагы саясий режимдин өзгөчөлүгүнүн таасири астында «ак сөөк» тобуна кирген манаптар Кыргызстандын түндүк аймагында гана административтик функцияны аткарган катмар катары жашап келишкен.
4. «Ак сөөк» социалдык катмарлардын өз ара майда топторго бөлүнүшү патриархалдык-феодалдык коомдогу жерге, малга карата болгон мүлктүк

жактан жаралган дифференциялык көрүнүштөрдүн натыйжасы катары кароого болот

5. Букара социалдык катмарларынын өз ара майда топторго бөлүнүшү мүлктүк теңсиздиктен жана колониалдык доордогу социалдык-экономикалык өзгөрүүлөрдүн жыйынтыктары катары кароого болот
6. Колониалдык бийлик «ак сөөк» катмарлардын функцияларын чектөөгө багытталган «Жоболорду» кабыл алуу менен алардын коомдогу ээлеген ордун, салтуу милдеттерин жоюуга карата саясаттын ишке ашырууну көздөгөн
7. Колониалдык доордогу өнөр жай ишканаларынын, майда-товардык өндүрүштүн, жаны типтеги чарбалардын пайда болушу, акча-товар, соода мамилеринин жанданышы салтуу кыргыз коомунун трансформациялануу процессине өбөлгө түзгөн.
8. Каралып жаткан мезгилдеги коомдук-саясий, социалдык-экономикалык тармактагы жүргөн трансформациялык процесстер жаны социалдык катмарларды пайда кылган.

Издөнүүчүнүн жекече салымы:

- Кыргызстандын постсоветтик доордогу тарыхнаамасында алгачкылардан болуп салтуу кыргыз коомунун трансформациялык процесстерине жаңыча илимий баа берүү аракети жасалды

- трансформациялык процесстин жүрүшү ХХк. башында салтуу кыргыз коомунда катмарлашууну күчөтүп, коомдун саясий-экономикалык, социалдык тармагында иерархиялык түзүлүштөгү катмарлашуунун жараткандыгы такталды.

Изилдөөнүн жыйынтыгынын апробацияланышы:

Диссертациялык изилдөөнүн айрым жыйынтыктары, сунуштары эл аралык жана Республикалык илимий-теориялык жана илимий-практикалык конференцияларда апробацияланды. Эмгектин мазмуну боюнча жергиликтүү жана чет элдик журналдарга илимий макалалар жарыяланды.

Эмгектин түзүмү жана көлөмү:

Диссертациялык иш киришүү бөлүмүнөн, 4 баптан, 13 параграфтан, корутундудан, колдонулган адабияттардын тизмесинен турат жана 131 бетти түзөт.

ИШТИН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

I бап Революцияга чейинки доордун тарыхнаамасы «Революцияга чейинки доор», «совет дооруна чейинки мезгил» түшүнүктөрү Кыргызстандын постсоветтик изилдөөчүлөр тарабынан шарттуу түрдө колдонулуп келе жаткан тарыхый өнүгүүнүн белгилүү бир хронологиялык мезгили. Революцияга чейинки доордо, өзгөчө XVIII-XX-к. башына чейинки мезгилде кыргыз элинин тарыхын ар тараптуу изилдөөгө алган жазма, оозеки тарыхый булактар сакталып калган. Алар күндөлүк, эскерүү формасында жазылган эмгектер, очерктер, билдирүүлөр, көлөмдүү изилдөөлөр ж.б. формадагы эмгектер бөлүп саналат.

XIX к. геосаясий кырдаалга жараша эмгектин дээрлик көпчүлүк түзүүчүлөрү , авторлору тарыхый процесстердин күбөсү болушкан. Революцияга чейинки доордо жарык көргөн эмгектердин көпчүлүгүндө авторлор бир эле очеркинде, күндөлүгүндө түрлүү илимий маселенин өзөгүн, чагылдырган фактыларды жазып кеткен. Авторлордун көпчүлүгү тарыхый маалыматтарды тарыхый окуялардын күбөсү, катышуучусу катары сүрөттөшкөн. Демек, революцияга чейинки доордо жарык көргөн эмгектерди бүгүнкү тарыхнаамада булакнаамалык жана тарыхнаамалык таризде колдонууга, эмгектердин маани-маңызы, алардын авторлорунун окуяларга катыштыгы толук мүмкүнчүлүк берет деген ойдобуз.

Революцияга чейинки доордогу эмгектерде кыргыз коомунун стратификациясы, же болбосо коомдогу «катмарлар», «топтор» деген түшүнүктөр кездешпейт. Кыргыз коомунун социалдык катмарына арналып жазылган өз алдынча изилдөөлөр жокко эссе. Бирок, XIX к. орус тилдүү авторлор тарабынан жарык көргөн эмгектерде орус тарыхнаамасындагы өкүм сүрүп келе жаткан «сословия» түшүнүгүнөн улам кыргыз коомунда бай, бий, манап жана букара катмарлары турасындагы маалыматтар кездешет. Аталган доордун авторлору аталган коомдук катмарлардын кыргыз коомундагы ролун, функцияларын изилдөөгө чоң аракеттерди жасашкан. Ар бир социалдык катмарлар боюнча конкреттүү фактыларды келтиришкен.

Революцияга чейинки доордун авторлорун да өз ара бир канча топторго бөлүп кароого болот. Маселен Ж. Алымбаевдин эмгегинде революцияга чейинки доордогу авторлорду: орус саякатчылары, чыгыш таанучулар, аскер адамдары, колониялык доордогу административдик кызмат чиновниктерге бөлүп кароо сунушталып, ар бир топтун эмгектерине, авторлоруна мүнөздөмө берилген.¹ Революцияга чейинки доордогу эмгектерге тарыхнаамалык анализ жүргүзүүдө жогорудагы Ж. Алымбаев тарабынан сунушталган классификацияга таянуу менен каралып жаткан маселенин тарыхнаамасына анализ берүүнү туура көрдүм.

а) Орус саякатчыларынын эмгектери

XIX к экинчи жарымы XX к башындагы салттуу кыргыз коомунун түзүлүшү анын трансформацияланышы турасында маселени кыргыз жергесине келишкен орус саякатчылары Ч. Валиханов , П. Семенов, Н. Северцов , М. Венюков, Г.Бардашев, Е.Тимковский, дарыгер Ф.Зибберштейн, И.Андреев ж.б. эмгектеринин кездештирүүгө болот.

XIX к кыргыздардын социалдык түзүлүшүн кеңири чагылдырган авторлордун катарына Ч. Валихановдун «Записки о кыргызов»- аттуу эмгегин атоого болот. Ч.Валиханов саякаттоо учурунда Ысык-Көлдүк кыргыздардын арасында жашап, алардын турмушу менен жакындан таанышып, аталган эмгегинин «Разделения сословия, манапы и их значения»²- аттуу бөлүгүндө: «Эл (сословия катмар катары эки кастага бөлүнөт: ээлик кылуучулар

(владетели), (манаптар) жана жөнөкөйлөр – «кара букаралар» – деп белгилейт.³ Автор тарабынан келтирилген «каста», «сословия» түшүнүктөрү Индия жана Россия коомуна таандык коомдук катмарлар кыргыздардын коомдук түзүлүшү менен байланышы жок. Орус тилдүү автор катары Ч. Валихановдун салыштыруу иретинде колдонулуп жаткан термини катары баалоо керек.

Ч. Валиханов алгачкылардын бөлүп манапчылык социалдык катмар катары кыргыз коомунда жакынкы арада эле пайдаболгон көрүнүш катары баалайт. Эл арасында айтылып жүргөн легендага таянуу менен «манап» сөзү сарыбагыштардын Манап аттуу уруу башчысынын атынан калган, ал өзүнүн каардуулугу жана мыкаачылыгы менен айырмалангандыгын белгилейт. Манапчылык башка уруулардын бийлерине да жагып калгандыктан, учурунда манап бул- ар бир уруунун башында турган жалпы ат катары карала баштаган.⁴

Ч. Валихановдун пикири боюнча кыргыз коомундагы экинчи катмар – жөнөкөй эл, кара (demos) деп аталат. Бул турасында автор: «кыргыздарда эл жана бийлер, алардын уруу башчылары, кара сөөктөрдү, жөнөкөй элди түзүшөт»⁵ - деп белгилейт.

Орус булактарында учураган «дикокаменные», «закаменные» түшүнүктөрү кыргыз-кайсактардан айырмалоо үчүн орус авторлору тарабынан берилгендигин баса белгилеп өтөт. «Кара» деп аталгандыгынын аларда (кыргыздарда) ал сөөк, чынгызиддик тукумдан болбогондуктан, алардын башында уруулук патриахалдык укукка таянган манаптар башкарат деп баса көрсөтөт.⁶ Демек, Ч. Валихановдун маалыматы боюнча XIX-кылымдын 50-жылдарында кыргыздар ээлик кылуучу (ак сөөктор-манаптар) жана кара букара- жөнөкөй элден түрүшкөн. Мындан тышкары автор кыргыздардын оң, сол уруулук түзүлүшүнө, алардын келип чыгыш маселесине кеңири токтолуп кеткен.

XIX к кыргыздардын коомдук түзүлүшү турасындагы маселе М:Венюковдун эмгектеринде сүрөттөлгөн.⁷ М. Венюков кыргыздар оң жана сол генеологиялык группалардан тураарын белгилеп, ар бир группага кирген урууларды атап кеткен. Кыргыздардын коомдук түзүлүшүнө токтөлгөн автор бурттардын старшинасы кээде мураскорлук катары эсептелинет, «кара сөөктөрү» булар плебейлер. Старшиналарын алар манаптар деп аташат» - деп жазат.⁸ Ал эми орус ээликтерине карган аймактарда волосттук болуштук (волостной) жана айылдык старшина же бий деп аталышына токтолот. Кыргыздардын коомдук түзүлүшү жөнүндөгү маселе М. Венюковдун «Очерки Заилийского края и Причүйской страны» - аттуу эмгегинин «дикокаменная орда», «Быт кара киргизов»- атуу бөлүктөрүндө сүрөттөлөт. Автордун эмгеги Г.Бардашевдин маалыматтарына таянуу менен жазылып, 1859-1860- жылдары толукталып оңдөлгөн. Автор Ысык-Көлдүн айланасында жашап, көчүп

жүрүшкөн элди орустар казактардан айырмалап «дикоканенные киргизы» - деп аташканын эскерет. Алар XVII к. Енисейдин жогорку күймасынан Тянь-Шанга көчүп келишкен. Казак султандарына караганда кыргыздардын арасында аристократиялык уруулар жок, кара кыргыздар манаптар тарабынан башкарылат, алар эч убакта өз титулуна шайлоо түрүндө ээ болушкан эмес, азыр болсо аларды мураскор катары баалашып келүүдө, манаптардан башка өз иштерин териштирүүдө бийлер, салт боюнча иш аткарышат⁹ - деп белгилеп өтөт. М. Венюков манаптар ак сөөк султандардан эмес, жөнөкөй элдин катмарынан чыккандыктан «кара кыргыз» - деп аталышынын себеби катары баалайт. Орус тарыхнаамасында пайдаболгон «кара кыргыз» түшүнүгүнүн жаралышы казахтар менен кыргыздардын социалдык түзүлүшүндөгү айырмачылыктардан улам пайда бөлүп, орус авторлору тарабынан колдонулуп келген термин катары кароого болот.

Орус тарыхнаамасында кыргыздар турасындагы тарыхый маалыматтар Батыш Сибирь генерал-губернаторлугунун жолдомосу менен келген Варонин жана Нифантьев аркылуу чогултулуп, 1851-жылы «Сведения о дикоканенных киргизах»¹⁰ - аттуу ат менен коломдуу макала жарыяланган. Макаланын авторлору эмгекте корсотулбогон. Макаланын авторлору кыргыздардын саны, географиялык жайгашуусу, кен байлыктары, дыйканчылыгы ж.б. тармактары боюнча кыска бирок, кызыктуу маалыматтарды топтошкон. «Кара кыргыздар», «черные киргизы» деп аталган эл «дикоканенные орданын» бардык муундары болоорун белгилеп, алар өз ара бөлүктөргө (уруктарга) бөлүнөөрүн белгилеп кетишкен. Кыргыздар: бугу, сарыбагыш, солто ж.б. чоң-чоң уруулардан түрүшүп, алардын башында көпчүлүк эл тарабынан шайланган манаптар башкараарын корсөтөт.¹¹ Манаптардын бийлиги мураскорлук болбогондугуна карабастан, бийлик балдарына, анын жакындарына өтөөрүн жазат. Макалада кыргыздардын чарбалык, географиялык, экономикалык турмушунан кыска маалыматтарды келтирип, коомдук түзүлүшү боюнча кеңири баяндама берген эмес.

Кыргыздар турасындагы маалыматтарды алгачкы ирет Ысык-Колго көтөрмочү катары келген Б.Бардашевдин макаласында берилет. «Записки о дикоканенных киргизах»- аттуу макаласында кыргыздар бир канча уруулардын жана бөлүктөрдөн (уруктардан) түрүшкандыгын, алар манаптар тарабынан башкарылгандыгын белгилеп, эгинчилик менен көпчүлүк кыргыздар алектенишет, ал эми жакыр адамдар эгин айдашпайт, байларга кызмат аткарышып, жайкысын кызматы үчүн 4-6капка чейин эгин алышат, деп билдирген.¹² Демек, Г. Бардашевдин жогорудагы маалыматы боюнча байларга, манаптарга жалданып иштешкен букара катмарынын өкүлдөрү болушкандыгын билүүгө болот. Андан ары Г. Бардашев аталган макаласында кыргыз коомунда кедей адамдарды байкуштар деп аташкандыгын белгилеп кеткен.¹³

Революцияга чейинки доордогу эмгектерге таянсак, кыргыз коомундагы социалдык катмарлардын бири- бийлерболгон. Бий термини кайсыл доордон тарта кыргыз коомунда жашай баштагандыгын тактоо кыйын. Орто кылымдардан тарта эле бий түшүнүгү кыргыз коомчулугунда колдонула баштагандыгын билүүгө болот. Ал эми XVIII кылымдын экинчи жарымына, XIX кылымдын биринчи чейрегине таандык орус булактары да кыргыз башкаруучуларын “бий” деп атап келишкендигин белгилешет.

Орус капитаны И. Андреевдин маалыматына таянсак XVIII кылымдын экинчи жарымында Тянь-Шандагы кыргыздарда “эч кандай хан жана султан жок жалгыз “князы” же “бийи” бар.”-деп эскерген.¹⁴ Автор кыргыздарды- “Закаменная орда” деп сыпаттап, ал он волосттон турат, ар бир волостту бирден бий жетектейт. Согуш мезгилинде бийлер биригишип, чогуу иш-аракеттерди алып барышат. Сарыбагыш уруусунун башында- Атаке бий, саяктарды- Гадай (Адый) бий, кушчуларды- Иваула (Абайылда болушу мүмкүн) бий, солтолорду –Кашыбек бий, моңолдорду- Бирназар бий, желдендерди- Шапак бий, бостондорду- Ташыбек бий, кытайларды –Муса бий жана сарууларды- Сейит бий жетектеп келген, деп жазат капитан И.Андреев.¹⁵ Демек, кыргыздар ири ууру-ууруга бөлүнүшүп, алардын башында бийлер түрүшкөн. Мындай пикирди Е.Тимковскийдин эмгегинен да тастыктоого болот. Алсак, 1820-1821-жылдары Кыргызстан аркылуу Кытайга сапар алган Е.Тимковский кыргыздар тууралуу төмөндөгүдөй маалыматтарды берген: “Алар (кыргыздар) башкаруучуларын бий дешет. Кээ бирлери 10-20 га чейин, кээ бирлери 20дан 30 га чейин улустарды¹⁶ жетектешет. Революцияга чейинки авторлордун көпчүлүгү «улус» терминин «эл» деген мааниде колдонушкан. Е.Ф.Тимковскийдин эмгегинен кыргыздардын салтына байланышкан айрым кызыктуу материалдарды да билүүгө болот.

II бапта изилдөөнүн булактык базасы жана методдоруна анализ жасалат.

Салттуу кыргыз коомунун трансформациялануу маселесин чагылдырган тарыхый булактар XIX к.экинчи жарымынан тартып XXк. башына чейинки мезгилге таандык. Өз алдынча кыргыз коомунун социалдык түзүлүшүн суроттогон тарыхый булактар жокболгондугуна карабастан, каралып жаткан мезгилдеги кыргыздардын саясий-экономикалык, социалдык-маданий турмушундагы (чарбалык, соода-экономикалык, акча-товар ж.б. тармактардагы) жургон өзгөрүүлөрдү чагылдырган булактар кездешет. Аталган доордогу тарыхый булактарга талдоо жүргүзүүдөн тарыхый булактардын айрым өзгөчөлүктөрүнө токтолуп кетүү зарыл. Тарыхый

булкатардын дээрлик көпчүлүк бөлүгүн орус тилинде жарыяланбаган жана жарыяланбаган булактар түзөт. Тарыхый булактар өзүнүн мазмуну, колому, сакталуу мүнөзү боюнча айырмалангандыктан аларды шарттуу түрдө бир канча топторго бөлүп кароого болот.

Биринчи, топтогу тарыхый булактарга архивдик булактарды кошууга болот.

Кыргыз Республикасынын Борбордук мамлекеттик архивинде 2016-жылы Санкт-Петербург шаарынын мамлекеттик архивинен алынып келинген, XIXк. тарыхына байланышкан архивдик документтер сакталып турат. Архивдик документтердин ичинен №160, №1398 архивдик фонддор элдик сотторго байланышкан документтер кездешет. Алсак, аталган архивдик булактарда Туркестан крайын башкаруу боюнча “Жоболор” кездешет. Ал эми “О русском и народном судах” аттуу документте элдик сот системасынын ишмердигин чагылдарган материалдар кездешет. «Суд биев (выписка из Туркестанского проекта 1881года)» аттуу архивдик документте 1881-жылдагы бий сотунун ишмердигин суроттолуп, алардын кабыл алган чечимдери чагылдырылган.

«О деятельности народных судов в Туркестанском крае, численность преступлений среди туземного населения» [З.ф.1396, оп.1.д.394.ч.2] деген аталыштагы архивдик булакта Фергана, Жети-Суу областарынын уездериндеги элдик соттордун саны, аттары, сот өндүрүшүнө алынган териштирүү иштери маалымдалат.

Экинчи, топтогу тарыхый булактарга революцияга чейинки доорго таандык орус саякатчыларынын, колониалдык доордогу административтик чиновниктердин кошууга болот. Алардын катарына катарына Ч.Валиханов, П.Семенов, М.Венюков, Г.Бардашев, орус бийлигинин кызматкери Г.Загряжский, Шкапский, Талызин ж.б. Аталган авторлордун эмгектерин булакнаамалык жанан тарыхнаамалык таризде колдонууга, авторлордун ишмердиктери, эмгектердин жаралуу шарттары мумкүндүк берет. Анткени, аталган авторлор саякаттоо мезгилинде туздон- туз кыргыз элинин турмушу, чарбасы, коомдук-саясий абалы ж.б. тармактары боюнча өздөрү кубо болушкан тарыхый фактыларды суроттошкон. Маселен Г.Загряжский, А. Талызин учурунда Токмок жана Пишпек уездеринин начальниги кызматын аркалашып, кыргыздардын турмушуна өздөрү кубо болушуп, булакнаамалык мүнөздөгү баалуу материалдарды жазып калтырышкан. Аталган эмгектерге диссертациялык иштин тарыхнаамалык бөлүгүндө колдонулуп, анализ берүүгө аракет жасалды.

Үчүнчү, топтогу тарыхый булактардын катарына отчетторду¹⁷ жана ревизиялардын материалдарын¹⁸ кошууга болот. Маанилүү отчеттордун катарына Түркстан крайын 1867-1888-жылдары башкарган К.П.Кауфман тарабынан түзүлгөн «Проект всеподданнейшего...» отчетун кошууга болот. К.П.Кауфмандын аталган отчету («Народонаселение туркестанского генерал-

губернаторства», «Административное устройство края», «Колонизация края», «О положении землевладения в областях Туркестанского генерал-губернаторства», «Экономическое положения», Финансовое и податное устройства генерал-губернаторства». «Пути сообщения и работы строительная», «Народное образование. Нравственность населения») VIII бөлүмдөн түрүп, ар бир облусттагы 14 жыл ичиндеги аткарылган иштерге анализ берилген. Фергана жана Семиреченский облусттары боюнча алардын социалдык-экономикалык абалы жана калкы боюнча конкреттүү материалдарды алууга болот.

Баалуу тарыхый булактардын бири - бул К.К.Палендин материалдары. Туркестан крайындагы административтик башкаруу системасын ревизиялоо максатында 1908-1910жж сенатор К.К.Палендин жетекчили астында жумушчу топ тарабынан ревизиялоо иштери жургузулуп, жыйынтыгында ар бир тармактагы абалды(крайлык, областык, уездик, шаардык башкаруу, салык, тоо иштери, жер маселеси ж.б) чагылдырган коломдуу материалдар топтолуп, ал материалдар өз алдынча эмгек катары жарыяланга. К.К.Палендин “Материалы к характеристике народного хозяйства в Туркестане” аттуу эмгегинде Пишпек, Пржевальск, Ош уездериндеги калктын курамы, кесиби, дыйканчылык, мал чарбачылыктын абалы туурасында материалдар суроттолгон. XXк. башындагы жер иштетүү, урон себүү картошка айдоо жана осумдук остүрүү тармагынындагы өзгөрүүлөр туурасында кызыктуу материалдарды алууга болот.¹⁹ К.К.Палендин маалыматындагы чарбалык турмуштагы өзгөрүүлөргө анализ берүү аркылуу, социалдык катмарлардын жаралышына шарт түзгөн коомдук-экономикалык мамилелерди аныктоого болот.

XXк. башындагы Жети-Суу уездинин Пишпек, Пржевальск уездериндеги социалдык-экономикалык абалды суроттогон тарыхый булактардын катына П.П.Румянцевдин жетекчилиги астында чогултулуп, анализделинип жарыяланган эмгектерди²⁰ кошууга болот. Пишпек уездине арналган эмгегинде орус кыштактарынын пайда болушу, калктын курамы, дыйканчылык, мал чарбачылыгы туурасындагы статистикалык маалыматтар берилген. Областык комитетин маалыматына таянуу менен К.К.Румянцев Пишпек уездинин 93,2% калкы айыл чарбасында жашап негизинен мал чарбачылык жана дыйканчылык менен кесиптенишкендигин билдирет²¹. К.К.Румянцевдин материалдарынан 1912-1913жж. карата Пишпек уездиндеги орус келгиндеринин чарбасындагы дифференциация процессинин жүрүшү, жергиликтүү калктын арасындагы малсыз кедей катмарларынын абалын суроттогон фактылар келтирилген.²² Ал эми К.К.Румянцевдин “Условия колонизации Семиречья” аттуу эмгегинде болсо Пишпек уездиндеги кыргыздар менен орустардын чарбалык турмушундагы өз ара таасирлери, жер иштетүүдогу мамилелери чагылдыралган²³. Демек П.П.Румянцевдин материалдары Кыргызстандын түндүк аймагындагы

кыргыздардын социалдык-экономикалык, социалдык абалын суроттогон баалуу тарыхый булак бөлүп саналат.

Тарыхый булактардын тортунчу тобун кыргыздардын социалдык-экономикалык абалын сурттогон кызыктуу тарыхый булактардын катарына “материалдарды...”²⁴ обзорлорду²⁵, статистикалык обзорлорду²⁶ түзөт. Колониалдык доордо көчүрүп келүү башкармачылыгынын “Главное управление землеустройства и земледелия” башкармалыгы уездердеги жер маселесин аныктоо максатында текшерүү иштерин журугузуп, уездер боюнча статистикалык топтолгон “Материалдар... “ аттуу жыйнактарга басып чыгарган. “Материалдар...” аттуу жыйнактардан Фергана областынын уездеринде жашаган көчмөн, отурукташкан калктын дыйканчылыгы, мал чарбачылыгы, жерди иштетүү, сууну колдонуу тартиби, айыл боюнча тузулгон таблицалар, урон себүү боюнча тузулгон таблицалар, комбинациялык таблицалар²⁷ ж.б. кызыктуу фактылар орун алган. “Материалдарда “ Фергана областынын: Андижан, Наманган, Ош, Скобелев, Маргелан уездеринде, Сыр-Дарья областынын: Аулиеата уездинде жашаган көчмөн кыргыз чарбаларынын арасында статистикалык эсеп-учет (обследование) иштери жургузулгон. Жер иштетүүнүн нормалары, “ашыкча жер”, жайыт, чөп жайыт нормалары жана общиналар, айылдар боюнча комбинациялык таблицалар берилген²⁸. Аталган булактарды салыштыруу аркылуу кыргыздардын мал чарбасы, дыйканчылыгы боюнча өзгөрүүлөрдүн жүрүшүн, социалдык топтордун жалданып иштөө, арендага жер иштетүү туурасында фактыларды алууга болот. Ошол эле учурда көчмөн чарбалардын отурукташууга карай багыт алуу тенденциялары боюнча, кызыктуу материалдарды алууга болот.

Маселен, 1913ж “Переселенческое управление” тарабынан Чу дарыясынын жана Талас өрөөнүн алдынкы аймагында жашаган кыргыздардын чарбалык жана жер иштетүүсүн изилдеген статистикалык маалыматтар кызыгууну жаратат. “Материалы...” аттуу жыйнактан азыркы Таластык кыргыздардын жер иштетүү абалы, аренда, байлардын кедейлерге кызмат аткаруусу боюнча фактылар келтирилет. Маселен “Материалда...” Чу дарыясынын жана Талас өрөөнүн алдынкы аймагында жашаган кыргыздардын 42 чарбасы изилденип, алардын арасында акчалай эмес, натуралдык түрдө арендага иштөө байкалгандыгын корсөтөт. “Материалда...”: “Байлар кедейлерди арык тазалоодо жалдап иштетет. Ошол эле учурда кедей сугат иштерин жүргүзүп, өзү иштетүү үчүн ага жер участогун берет. Кедей байдын, өзүнүн да жерин чогуу иштетет. Бай тарабынан урон себүү үчүн урук, соко, кетмен, кедейдин тамагы үчүн саан үй берилет” деп жазылат²⁹. Демек бул материалдан дыйканчылык тармагындагы жалданып иштөө, бай менен

кедейдин ортосундагы эмгек келишиминин шарттарын аныктоого, социалдык топтордун ортосундагы мамилени байкоого болот.

Колониалдык доордогу тарыхый булактардын катарына “Обзорлорду” “Статистикалык обзорлорду кошууга болот. Аталган обзорлор ар бир область боюнча аскер-губернатордун отчетуна кошумча тиркеме катары ырааттуу түрдө жарык коруп турган [12, 14] . «Обзорлор» ар бир областагы социалдык-экономикалык абал, административдик башкаруу, салык саясаты, чарбалык, соода иштери, калктын курамы, дыйканчылык, мал чарбачылык ж.б.тармактар боюнча статистикалык маалыматтарды жарыялап турган. Демек, «материалдар», «обзорлор» ХХк.башындагы кыргыздардын социалдык-экономикалык абалын, өзгөчө чарбалык турмушун суроттогон статистикалык кызыктуу булактар бөлүп саналат.

Бешинчи топтогу булактарга колониалдык доордо тузулгон жыйнактар³⁰, мезгилдуу басма сөз органдарын³¹, эл каттоонун материалдары түзөт³². Туркестан генерал-губернатору кызматында 14жыл эмгектенген К.Кауфмандын тапшырмасы менен белгилүү библиограф М.И.Межов тарабынан 591 томдук “Туркестан жыйнагы” тузулгон. М.И.Межов тарабынан 1867-1886жж жыйнактын 41том тузулсо, ал казابلонгон сон А.А.Семеновдун жетекчилиги астында 175том даярдалган. Бул жыйнак коомчулукта “Межовдун жыйнагы”³³ деген атка конгон. Түркстан жыйнагында илимий иште каралып жаткан кыргыздардын саясий, социалдык-экономикалык абалы, чарбалык, соода маселелерин чагылдырган орус тарыхнаамасынын өкүлдөрүнүн чакан билдирүүсүнөн тарта көлөмдүү өз алдынча жарык көргөн эмгектер топтолгон. Жыйнактагы ар бир макала, билдируу өз учурунда орус тилдуу басма сөз беттерине жарык коргон.

Ал эми 1870-жылы Түркстан крайында түзүлгөн статистикалык комитет тарабынан ар кыл темада жазылган материалдар топтоштүрүлүп, «Материалы для статистики Туркестанского края. Ежегодник»³⁴ [9] деген ат менен жыйнак бөлүп басылып чыккан. Аталган жыйнакта кыргыздарга байланыштуу Н.Маев, А.П.Хорошхин ж.б. макалалары жарык көргөн. Жыйнакта жарык көргөн макалалардын авторлорунун түздөн-түз катышуусу менен маалыматтар топтолуп, жарыяланган. Алсак, Н.А.Северцов, Н.Маев Кыргызстандын аймагына келген авторлор бөлүп саналат.

Туркестан генерал-губернаторлугун түзүлүшү менен крайдагы күнүмдүк окуяларды, элдин тарыхын, уруп-адатын, социалдык абалын чагылдырып турган газеталардын бири Ташкен шаарынан 1870ж тарта жарык коро баштаган «Туркестанские ведомости» газетасы бөлүп саналат. 1870-1917жж. арасында жарык коргон газета бетинен манап, бий, кедей катмарларын суроттогон кызыктуу макалалар орун алган.Учурунда газета үчүн материалдар жеринен

корреспонденттер тарабынан чогултулуп, тарыхый окуялар, өзгөчө орус келгиндери менен жергиликтүү элдин ортосундагы алакалар суроттолгон. Газета генерал-губернаторлуктун көзөмөлүндөгү басылма орган болгондугуна карабастан, социалдык тузулуш боюнча материалдар жарык коруп турган.

Эл каттонун материалдары дагы баалуу тарыхый булактардын бири бөлүп саналат. 1898жылы Россия империясында Биринчи жалпы эл каттоосу жүргүзүлүп, Туркестан генерал-губернаторлугуна караштуу 5 область боюнча өз алдынча материалдар: “Первая Всеобщая Перепись Населения Российской Империи 1897 г. Т.86. Сыр-Дарьинская Область”, “Первая Всеобщая Перепись Населения Российской Империи 1897 г.. Т.85. Семиреченская Облсть, “Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Т. LXXXIX. Ферганская область³⁵ деген ат менен жарык коргон. Эл каттоонун материалдарында уездердеги калктын курамы, саны боюнча конкреттуу фактылар корсотулуп, көчмөн жарым көчмөн чарбалардагы отүрүкташуу, дифференциациялык процесстерди салыштырып изилдөөгө мүмкүндүк жаратат

Алтынчы топтогу тарыхый булактардын катарына-жергиликтүү санжыра материалдарын кошобуз. Албетте санжыра материалдарын илимий изилдөөдө колдонууда тарыхый шектуулук, тарыхый-салыштырмалуулук ыкмаларын колдонуу талап кыланат. Санжыра булактарындагы тарыхый фактылардын аныктыгын, чындыгын аныктоо, изилдөөчүнүн башкы милдетти болмокчу. Жергиликтүү тарыхый булактардын катарына Талып Молдонун «Кыргыз тарыхы, уруучулук курулушу, турлуу салттар, кыргыз деген сөздүн өзу тууралуу»³⁶ Абдырахмановдун кол жазмасын³⁷ кошууга болот. Маселен Талып молдо уруунун тарыхына кайрылган санжырачы уруунун ичинде бай жана кедей топторго бөлүнгөндүгүн белгилейт. Байлардын колунда кул, күн малчы бөлүп эмгектен топторго мүнөздөмө берип кеткен³⁸. Ал эми Ы.Абдрахмановдун кол жазмасы болсо манаптарга арналып, манап термининин келип чыгышы, алардын элге көрсөткөн жаман иштери туурасында баяндап кеткен.

Кыргыздардын социалдык-экономикалык турмушун трансформацияланышы

XIXк. экинчи жарымы- XXк. башындагы салттуу кыргыз коомундагы өзгөрүүлөр кыргыздардын коомдук-саясий турмушун да гана эмес, чарбалык тармагында да камтый баштаган. XIXк экинчи жарымынан тарта Россия империясынын көчүрүп келүү саясатынын натыйжасында Жети-Суу, Фергана, Сыр-Дарья областарында орус келгиндеринин (славян) турак-жайлары пайда боло баштаган. Славян келгиндери тоо этегиндеги түздүктүү дыйканчылык үчүн ынгайлуу (суулуу, тегиз, таштаксыз) айдоо аянттарын

ээлешип, жер иштетүүчүлүк тармагын өнүктүрө баштаган. Славян келгиндери менен жанаша кыргыздар салтуу дыйканчылык, мал чарбачылык кесибин улантышып, айыл чарба тармагын жергиликтүү калк менен келгиндердин өз ара таасирине улам, өзгөрүүгө дуушар боло баштаган.

Белгилей кетсек, кыргыздарда дыйканчылык-жер иштетүүчүлүк тармагы, Россия империясына каратылганга чейин эле, өнүгүп келген. Мындай маалыматтарды Кыргызстандын аймагына келген орус саякатчылары Ч.Валиханов, Кыргыздардын мал чарбачылыгы XIX к. экинчи жарымында Кыргызстанга келген орус саякатчылары, аскер адамдары Ч.Валиханов, П.П.Семенов, М.Венюков, А.Голубев, Н.А.Северцовдордун эмгектеринде сүрөттөлгөн³⁹ ж.б. эмгектеринде сүрөттөлөт.

Маселен, 1825-жылы Батыш Сибирь генерал-губернаторлугунун тапшырмасы менен Ыссык-Көл аймагына келген Т.В.Нюхаловдун экспедициясынын курамында келген врач Ф.К.Зибберштейндин күндөлүгүндө кыргыздардын дыйканчылыгы туурасында маалыматтар эскерилет. Экспедиция учурунда Ф.К.Зибберштейн бир канча күн Ыссык-Көл аймагындагы кыргыздардын турмушу менен таанышып, автор «жол күндөлүгүндө»: «Мен жол бою бул жердегидей мол түшүмдүү эгин талаасын кездештирбедим. Буудай, таруу, арпа, ж.б. эгин өсүмдүктөрү көп экен»,⁴⁰ – деп эскерет. Ал эми «Сведение о диких каменных киргизах» аттуу макалада кыргыздардын чарбалык турмушуна токтолгон макаланын авторлору: «Кара кыргыздар чоң ордолук кыргыздарга (казактарга) караганда баарысы дыйканчылык менен кесип кылышат. Кара кыргыздар буудай, таруу, арпа себишет. Буудайдан нан жасашса, арпа, таруудан тамак жасашат. Ал эми таруудан бозо даярдашат»⁴¹, – деп эскеришет, макаланын авторлору.

Түштүк кыргыздардын чарбасы, соода мамилелери туурасындагы маалыматты 1812-1813-жылдары Кокон хандыгынын аймагын кыдырган Ф.Назаровдун эмгегинде эскерилет. Автор: «Анжиян, Кашкар менен чектешип, айыл-кыштактар менен курчалган ар кандай мөмө-жемиштерге бай, кошуна көчүп жүргөн кыргыздар менен соода жүргүзүшөт, алардан мал алышат»⁴², – деп белгилеп кеткен. Демек, кыргыздар Россия империясынын курамына каратылганга чейин эле, дыйканчылык кенири өнүгүп келгендигин тарыхый булактар тастыктап турат.

Ошол эле учурда XIX к. экинчи жарымында кыргыздардын негизги чарбалык турмушу дыйканчылык-отурукташкан, көчмөн-мал чарбачылык тиби сакталып кала берген. Туркестан генерал-губернаторлугунун курамындагы уезд, болуштук, айылдык башкаруу административтик бирдигинде жашаган кыргыздар туурасында так статистикалык маалыматтарды алуу кыйынчылыкты жаратып келгендигине карабастан, айрым фактыларды

келтирүүгө болот. Меселен П.П.Румянцевдин маалыматы боюнча Пишпек уездинде жашаган жергиликтүү кыргыздардын 84,89% көчмөн шартта жашап турушкан.⁴³ Ал эми Кыргызстандын башка аймактарында көчмөн турмуш үстөмдук кылган. К.Усонбаевдин маалыматы боюнча Кетмен-Тобо, Чаткал аймактарындагы тоолуу аймактарда жергиликтүү калктын 84,7% көчмөн болушкан⁴⁴.

XIXк.экинчи жарымынан тарта кыргыздардын салтуу чарбалык (дыйканчылык, мал чарба чылык) турмушу өзгөрүүгө душар боло баштаган. Чарбалык турмуштагы трансформациялык процесстердин жүрө башташынын негизги факторлорунун бири - бул Россия империясынын көчүрүп келүү саясаты жана Чыгыш Туркестан тараптан жүргөн миграциянын күчөшү. Орус, украин, татар, уйгур, дунган, корей ж.б. улуттун өкүлдөрүнүн көчүп келиши, жергиликтүү көчмөн-мал чарбачылык, отурукташкан-дыйканчылык шартта жашап турган кыргыздардын салтуу чарбалык турмушунун өзгөрүшүнө чоң таасир тийгизе баштаган.

Кыргыздар салттуу дыйканчылык маданиятында таруу, буудай, арпа өстүрүп келген болсо, орус келгиндеринин келиши айыл чарбасында дыйканчылык жүргүзүүнүн жаны түрлөрү: пахта, картошка, коон, дарбыз, тамеки, куруч ж.б. өндүрүшкө кире баштаган. Орус келгиндеринин таасиринен улам кыргыздар акырындап кышкы, жазгы себүү ыкмаларын өздөштүрүшүп, буудай, арпа, гречка, бакча жана огород өсүмдүктөрүн өстүрүүнүн өздөштүрө башташкан.

Дыйканчылык тармагындагы өзгөрүүлөрдүн жүрүшү кыргыздардын салттуу жер иштетүүчүлүк маданиятын өзгөртө баштаган. Эң алгач дыйканчылык тармакта айыл чарба эгиндеринин жаны түрлөрү болгон пахта, куруч, картошка, гречка, тамеки, беде, дарбыз, коон ж.б. өстүрүү тарап, өзгөчө беде өстүрүү кенири өнүгө баштаган. Алсак 1912жылы Андижан уездинде жашаган кыргыздар 596 чарчы метрге, Пржевальск уездинде болсо-390 чарчы метрге, Пишпек уездиндеги кыргыздар- 19673 чарчы метр жерге беде айдашкан⁴⁵ Көчмөн турмуштан отурукташууга ыктоо менен катар дыйканчылык маданиятында өзгөрүүлөр стихиялдуу, акырындык мүнөздө жүрө баштаган. Дыйканчылык чарбасында эгиндин, мөмө-жемиштин жаны түрлөрү(сорттору) колдонула баштаган. Алсак, кыргыздардын дыйканчылык турмушуна пахта, куруч, картошка, тамеки, коон, сыяктуу айыл чарба эгиндеринин жаны түрлөрү, анын сорттору кире баштаган.⁴⁶ Дан эгиндер инен болсо буудайдын, гречканын, жана огороддогу бакча өсүмдүктөрүнүн жазгы, күзгү сорттору колдонула баштайт. Маселен 1869 жылы Түп суусунун жээгинде жашаган кыргыздар жазында суулуу жерге айдоо айдашып, бадыран, дарбыз, картошка, кызылча, сабиз, редька, күн карама, ашкабак эгишкен.⁴⁷ Аталган айыл чарба

жемиштерин өндүрүүдө орус келгиндеринин тажрыйбасы, ыкмалары колдонулган.Тарыхый булактарга таянсак, 1869 жылы биринчи ирет орус келгиндери Ыссык-Көлдүн жээгине күзгү, жазгы кара буудай, күзгү буудай, сулуу жана гречка айдашса, Түп суусунун жегине ашкабак, редька, лен, дарбыз, огурцы, картошка, кызылча, сабиз, күн карама эгишип мол түшүм алышкан⁴⁸. Белгилей кетсек, алгачкы ирет орус келгиндери Ысык-Көлдүн аймагына көчүп келишип, сулуу, тегиз,тушумдуу жерлерге отурукташып, кыргыздар менен коңшулаш орун алышып, бүгүнкү күнгө чейин сакталып келе жаткан Ананьево, Григорьевка, Семеновка, Теплоключенка сыяктуу орус кыштактары түптөшкөн.

Дыйканчылыктын жаны түрлөрүнүн пайда болушу, жерди иштетүү ыкмаларынын өздөштүрүлө башташы, жыл санап дан эгиндеринин жаны сорторун колдонуу калк арасында эгинчи катмарлардын жаралышына алып келген. дыйканчылыкта жалданып иштеген эгинчи, батрак чайрикер, мандикер сыяктуу катмарлар жаралган. Жети-Суу областындагы кайракы жерлер туурасында маалымат берген И.Левитин орустун байлары кедей кыргыз эгинчилерди жалдап иштете башташкандыгын белгилеп кеткен⁴⁹. Дыйканчылыкта жалданып иштөө формасы кыргыздардын арасында жаны катмарлардын жаралышына шарт түзгөн. Орустар кыргыздардын жерлерин арендагы алуу, тескерисинче малсыз кедей катмарлар орус кулактардын чарбасында жалданып иштөө өнүгө баштаган.Бул туурасында В.И.Липский кыргыздар көпчүлүк кезде батрак бөлүп, бай жана кулак чарбаларында кызмат аткарышкан, чарбадагерлердин(чарба башчысы) пикиринде алар эң мыкты иш аткарышкан⁵⁰.

Жер иштетүүчүлүк маданиятынын өнүгүшүнө жаны колдонула баштаган дыйканчылык шаймандарынын таасири чон болгон. Орус келгиндеринин келиши менен жерди иштетүүдө темир соко, мала, таш катоктор(тегиздоочу шайман), чөп чабуучу жабдыктар, дан сапыруучу шайман (воялка) ж.б. жаны эмгек шаймандары колдонууга кирген. Белгилүүболгондой кыргыздардын салтуу жер иштетүүдөгү эмгек шаймандары катары буурусун, кетмен, мала, кол орок, ж.б. ушул сыяктуу жонокой негизин жыгачтан жасалаган техникаларды колдонуп келишкен. Маселен, 1913жылдагы Пишпек уездин статистикалык изилдөөнүн жыйынтыктарына таянсак уездеги кыргыздарга колунда 3538 темир соко, 3289 темир мала, 7 косилка, 361 чийне болгон⁵¹. Оруп-жыйноодо кыргыздар негизинен орок колдонулуп келишкен болсо, орус келгиндерин туурашып “кыргыздар чөп, беде, буудайды ж.б. дан эгиндерин чалгы менен чабууга өтүшкөн”⁵². Жер айдоодо колдонулуп келген жыгач буурусунду бара-бара орус сокоосу, темир мала алмаштыра баштаган. М.Айтбаев Пржевальск уездинде жашаган кыргыздардын арасында орус сокоосу кездешет, ал шайманды

соко(соха)деп аташып орустардан кабыл алышкан, деп белгилейт⁵³. Кыргыздар өгүздүн күчү менен жерди малалоо салтынан, орустардын таш катокторун колдонуу ыкмасына өтө баштаган. Кыргыздар дан тазалоодо орустардын дан тазалоочу шайманын иштете башташкан. Жети-суу областын изилдөөгө алган В.А.Васильев бул туурасында: “чындыгында орустар жерди иштетүү үчүн мыкты шаймандарды алып келишкен: темир соко, темир мала, чөп чабуучу машина, чөп оргуч, эгин басуучу машина, сапыргыч шайман” алып келишкен, деп жазат⁵⁴. Ошол эле учурда орустар жергиликтүү элден чөп себүү, тагыраак айтканда көп жылдык бедени өстүрүүнүн үйрөнүшкөн.

1913жылдагы Пишпек уездинде жүргүзүлгөн изилдөөнүн ”Материалдарына..” таянсак, орустар кыргыздардын арасына айыл чарба шаймандарын саткан складттар аркылуу сокону таркатышкан. Пржевальск уездинде 3114 соко, 2469 тимири тиштуу мала, 8732 жыгач мала болгон⁵⁵. Фергана областынын уездеринде жашаган кыргыздар да соко, темир мала, таш катокторду пайдаланса,, кийинчерээк чөп чөмөөлөөчү машина, чөп оргуч (жнейка) ж.б. жаны шаймандарды колдоно башташкан.⁵⁶ Бирок айылчарбасында пайда болгон жаны техникалар жетишсиз бойдон кала берген. Үрөн себүү, оруп жыйноо иштеринин басымдуу көпчүлүгүн салтуу кол эмгеги аркылуу жүргүзүлсө, мала айдоодо (дан бастыруу) жандуу күч катары ат, өгүздү колдонулуп, жер иштетүүдө кол эмгегинин үстөмдүгү сакталып калган.

Айыл чарбасында колдонула баштаган жаны эмгек шаймандары бара-бара эгин себүүнүн аянтын кенейтүүгө шарт жараткан. Натыйжада айыл чарба шаймандарына карата болгон талаптар күчөгөн. 1907жылдагы Жети-Суу областынын губернаторунун отчетунда: “ азыркы учурда завод сокусу эн алыскы кыргыз болуштуктарына тарай баштады.Сокого карата талаптын күчөшүнө байланыштуу, складттын казыналык каражатын күчтөндүрүү максатында, 1908-1910 жж. аралыгында бир жылдык земстволук бюджетти 2000руб көбөйтүү каралган,-деп белгиленет⁵⁷. Айыл чарба техникаларын көбөйтүүнүн зарылдыгына П.П.Паленда токтолуп, айыл чарба техникаларына карата болгон талаптын өскөндүгүн баса белгилеген. Автор: “темир соко, эки жаактуу соко, эгин сапыргыч (веялка) жана чөп чапкыч машина кыргыздардын арасында кенири таркаган”-деп жазат⁵⁸. 1913жылы “Переселенческое башкармачылыгы” тарабынан Фергана областында жашаган көчмөндөрдүн дыйканчылык, мал чарбачылык чарбасына текшерүү жүргүзүп төмөнкүдөй жыйынтыка келишкен: “бардык текшерилген уездерде, жер иштетүүчүлук төмөнкү абалда турат,болгону орус кыштактарына жанаша жашаган Ош уездинин Гулчо, Куршаб, райондорунда артыкчылыктар бар. Орус келгиндери чарбалык иштеридин өзгөрүшүнө өздөрүнүн тажрыйбасы менен

айланасындагы көчмөндорго таасир тийгизип жатат”⁵⁹-деген тыянакты чыгарышкан. Демек, Ош уездинин Куршаб, Гулчө райондорунда (болуштуктарында) жер иштетүү шаймандарынын ичинен соко, мала кенири таркаган. “Материалда..” көрсөтүлгөндөй Гулчө, Куршаб болуштуктарында заводто темирден жасалган соко 105, ошончо эле темир мала болгон...”⁶⁰. Албетте 3000 чарбага 105 соко жетишсиз болгондугуна карабастан, жаны техника көчмөндор үчүн жанылык болгон.

Ошол эле учурда кыргыздардын салтуу дыйканчылыгында колдонуп келген эмгек шаймандары жараксыз болгон деп айтууга болбойт. Фергана областынын уездерин текшерүүдө, “ жергиликтүү элдин буурусуну(омач)⁶¹ бир эле учурда жерди айдоодо жана жерди малоодо универсалдуу түрдө колдонулуп келгендигин танышкан эмес”⁶². Ошондуктан айрым кыргыздар буурусуну болсо, маласы болбой эле жерди айдап, майдалашкан. Белгилей кетсек, айдалган жерди малалоодо “куркак жыгач бутак”⁶³ колдонулса, кээде аны “тянь-шань карагайынын же арчанын дөңгөчү алмаштырган”⁶⁴. Салыштырмалуу түрдө айрым жаны айыл чарба шаймандарынын келиши, жер иштетүүчү лүктун өнүгүшүнө таасирин тийгизген.

Жерди иштетүү ыкмасы өздөштүрүлүп, орус келгиндеринин таасири астында дыйканчылык үчүн кайракы жерлерди иштетүү колго алына баштаган. Кайракы жерлерди дыйканчылыка колдонуу орус келгиндеринин таасири болгондугун танууга болбойт. 1907жылы Ош шаарынан Эркештам аркылуу Кашгарга сапар тарткан И.Левитин өзүнүн эскерүүсүндө Ош шаарынын Сопу-Коргонго чейинки аймакта пайдаланбай жаткан кайракы жерлердин арбын экендигин белгилеп, эми орус келгиндери тарабынан кайракы жерлер дыйканчылык үчүн колдоно баштагандыгын баса белгилеп өтөт⁶⁵. Сулуу жерден кайракы жердин айырмасы, кайракы жерлерге негизиген жаздык буудай, арпа, таруу гана эгишсе, сулуу жерлерге куруч, пахта ж.б. өүмдүктөрдү айдашкан.

Жер иштетүүчүлук маданиятын кыргыздар орустардана гана эмес, орустар кыргыздардан да үйрөнүшкөн. Алсак сугат ишин жүргүзүү ыкмаларын кыргыздар мыкты өздөштүрүшкөндүктөн, орус келгиндери алардан үйрөнүшкөн. Түндүк кыргызстандын көп аймактарын кыдырган Н.Северцов орустар кыргыз эгинчилеринен сугатчылык жүргүзүүнүн үйрөнүшкөн, деп эскерген⁶⁶. Жер иштетип, эгин айдоо, түшүм алуу алгач калктык кедей катмарлары тарабынан жүргүзүлө баштаган, ал эми мал-жандуу катмарлар бул кесипти экинчи орундагы иш катары карашып, мал чарбачылыгын таштаган эмес.

Албетте орус келгиндеринин келиши экономикалык, маданий тармакта жаны өзгөрүүлөрдү жарата баштаган. Г.Гейнс “В киргизских аулах” аттуу күндөлүк формасында жазылган эмгегинде Пишпек уездинде жашаган кыргыздардын турмушу менен жакындан таанышып, алардын салтуу жашоосунда орун алып жаткан өзгөрүүлөргө токтолуп кеткен. Автор: “жаны турмуш, жаны таасирлер кыргыздарда көрүнүп турат. Алар отурукташууга конүшүп, жер иштетүүчүлүккө жакындашып, акырындап өздөрүнүн адаттарын өзгөртө баштады. Өздөрүнүн продукцияларын сатууга, сатып алууга үйрөнө башташты⁶⁷....” деп эскерет. Албетте кыргыз коомундагы жүрүп жаткан трансформациялык процесстер прогресивдуу мүнөздө ээ бөлүп, кыргыз коомунда жаны көрүнүштөрдү жараткан.

Бирок, жаны трансформациялык көрүнүштөр коомдо айрым салттуу турмушка жат көрүнүштөрдү да жараткан. Алсак, орус келгиндеринин тасири астында жергиликтүү калктын арасында ичимдик ичүү, чылым тартуу таралып, бара-бара салттык мүнөзгө айланган. Бул туурасында кыргыз айылдарын кыдырган Г.Гейнс орус келгиндеринин тескери таасирин жашыра албастан, “...кыргыздар ичимдик ичип, тамеки тартууну үйрөнгөнүнө көп болду”, деп эскерет⁶⁸. Көчүрүп келүү саясатынын жүрүшүнө анын натыйжаларына анализ жүргүзгөн Иванов орус келгин катмарларына мындайча мүнөздөмө берген: “бул жака көпчүлүк учурда тентимиштер келип жатышат... Билимсиз, капиталы жок, эмгекти сүйбөгөн, ичкен, өз ишине камкорлук мамиле жасабагандар, орун алып жайгашып, өз турмушун курууну эмес, бирөөнүн мойнуна олтуруп жана жаш баладай кимдир бирөөнүн камкордугунда болууну каалгандар келип жатат”⁶⁹-деп жазат. Ошол эле учурда коңшулаш жашап, өз ара чарбалык, маданий таасирлер бири-бирине жалгашкандыгына карабастан, келгиндер менен айрым учурда конфликтер да жаралып турган. Г.Гейнс орус келгиндери кыргыздардын жерин арендага алышып турак-жай курушуп, мөөнөтү бүткөндө ал жерден кетпестен, кыргыздар менен “кан төгүүгө чейин барышкан”⁷⁰-деп эскерет. Бирок, эки тараптын ортосундагы тирчилик турмуштан улам жаралган конфликтер өз ара чечилип, көчүп келгендер менен жергиликтүү калктын бири-бирине карата болгон өз ара таасирлер улана берген.

Дыйканчылыктагы өзгөрүүлөр огородчулук тармагында орун ала баштаган. 1903жылдагы маалымат боюнча Пишпек уездинде огородчулук 213теше, Пржевальск уездинде болсо-281 теше жер аянтын ээлеген⁷¹. Тактап айтканда ХХк. башында кыргыздардын чарбалык турмушун негизги ролду жер иштетүүчүлүк ойной баштаган. 1913жылга карата Пржевальск жана Пишпек уездеринде эгин экен кыргыздардын уделдик салмагы 93,3% жана 92,9% жеткен. демек, эгин айдабаган малчы чарбалардын саны аз бөлүп, алардын саны каралып жаткан мезгилде төмөндөй баштаган⁷².

Россия империясынын Туркестанды пахта өндүрүшүнү негизги булагы катары кароо менен XIXк. экинчи жарымынан тарта Кыргызстандын түштүк аймагында пахта өндүрүүдөн башка, жүгөрүчүлүк жана жашылча өсүмдүктөрдү өстүрүү күчөп, жүзүмчүлүк жана огород өсүмдүктөрүнүн аянты кенейе баштаган. Соода жүргүзүүдө манилуу ролу ойногон пахтачылык, орустардын таасири астында күчөгөн. Алсак, Андижан уездине караштуу Базар-Коргон, Кара-Суу, Когарт, Майли-Сай болуштуктарында пахта эгүү аянты 1685 тешеге жеткен. 1914жылы кыргызстанда жалпы эгин аянттарынын 27,4мин же болбосо 4,9% пахта талаалары түзгөн⁷³. XIXк. 90-жылдарынан тарта тамеки өндүрүү күчөгөн. 1892 жылы Пишпек уездинде 8, Токмок аймагында болсо 14, Чон Токмок айлында-5, Сокулукта-1 тамеки плантациялары пайда болгон. С.А.Ибраев белгилегендей 1913жылы тамеки 350га тигилип, анын 200га түндүктө, 150га түштүк Кыргызстандын аймагында болгон⁷⁴. Белгилей кетсек, тамеки өндүрүү жылдан жылга өсүп, совет мезгилинин 80-жылдарында айдоо аянттын 83% тамеки айдоо аянтына айланып калган. Ар жылы Кыргызстанда 70мин тоннага чейин тамеки өндүрүлүп, республикада 4 чон тамеки өндүрүүчү завод болгон⁷⁵.

Дыйканчылыктагы жүргөн өзгөрүүлөр кыргыздардын мал чарбачылык тармагында да өзгөрүүлөргө алып келе баштаган. Орус келгиндери пародалуу ийри мүйүздүү мал, астрахандык уян жундүү койлорду, оор салмактагы аргымактарды, жүк ташуучу аттарды кармашып келишендиги белгилүү. Мал чарбачылыгындагы өзгөрүүлөрдүн бири тоют камдоо ыкмасынын кыргыздар тарабынан колго алынган. Орус келгиндери келгенге чейин көчмөн кыргыздар кышкы мезгилде тоют камдоо салты болгон эмес. Кышкысын мал тоо этектериндеги чөптүү, күңгөйлүү жерлерде кармашып табигый түрдө багышып, кыштан чыгышкан. Орус келгиндеринин тассири астында жайкысын чөп оруп, кышка тоют камдоо ыкмасына өтө баштаган. “Туркестанский ведомости” газетасынын корреспонденти И. Рожановичтин Пржевальскиден жазган 1901 ж маалыматына таянсак, “мурун чөптүн калын жерлери гана орулган болсо, эми болсо орустар, кыргыздар тарабынан катар орулуп жатат”⁷⁶-деп эскерет. Кышкысын тоют сактоо үчүн кыргыздар атайын кашарларды салып күн мурунтан тоют камдашып, малды тоюттандыруунун регулярдуу (стойловой формасына) формасына өтүшкөн⁷⁷. XIXк.аягы- XXк башында кыргыздар мал кармоо үчүн стационардык жабык кашарларды тургузушуп, өзгөчө кышында, айрым учурда мал регулярдуу карамала баштаган⁷⁸. Дыйканчылык чарбасы өнүгө баштап, эгин себүүнүн асортименттери көбөйүшү, малга тоют камдоонун курамын көбөйтүп, женилдик жараткан. Мал чарбачылыгын күчөтүү (интенсификациялоо) малды жайытынын жаңы түрүн жараткан.

Кышкы, күзгү мезгилде малды тоют берип же болбосо, анызда, эгин орулган айдоо аянттарында кармай баштаган.

Орус келгиндеринин келиши менен кыргыздардын чарбалык турмушунда пайда болгон чарбанын бири түрү-бул балчылыктын пайда болушу. XIXк.70-жылдарынан тарта Пржевальск аймагында жашаган орус келгиндери тарабынан балчылык өндүрүлө баштаган. “Туркестанский сборник...” жыйнагында Пржевальск шаарында жанан анын уездеринде “дыйкандар, билимдуу катмарлар жана кыргыздар” балчылык карамашып, өнүктүрө баштады, деп, эскерилет⁷⁹. Өз учурунда Жети-суу обаластын аскер-губернатору Колпаковский Ыссык-Колдун климаттык шартын эске алуу менен Верный шаарынан бал аарынын уругун(колодь) Пржевальск уездиндеги дыйкандарга таркатуу буйругун берген. Натыйжада балчылык дыйкандардын арасында тез арадан өнүгө баштап, 1883жылы Пржевальск уездинде 1.537 аары уюгунан турган 69 бал челек пайда болгон⁸⁰. Ал эми 1907жылдагы “Ферганская областная ведомости” газетасынын маалыматына таянсак, “3-4 жыл мурун өз алдынча көчүп келишкен орус келгиндеринин таасири астында Андижан, Наманган уездеринде балыкчылык чарбасы өнүгө баштаган”⁸¹. Макалада азыркы Аксы районуна караштуу Падыша -Ата айманда балчылык менен кесиптенишкен дыйкандар пайда болгондугу белгиленет.

Демек, салтуу кыргыз коомунун чарбалык турмушу(жер иштетүүчулук, мал чарбачылык) XIXк.экинчи жарымы- XXк. башында өзгөрүүгө дуушар боло баштаган. Жети-суу, Фергана, Сыр-Дарья областарына орус келгиндеринин көчүп келиши, жергиликтүү калктын арасында коңшулаш гана жашоо шарты пайда болбостон, күнүмдүк чарбалык турмуштагы өз ара таасирлери, өзгөрүүдөгү негизги факторго айланган.

КОРУТУНДУ

Кыргызстан Россия империясына каратылышы менен XIXк.экинчи жарымы XXк. башы салтуу кыргыз коомун-саясий, социалдык-экономикалык түзүлүшү ири өзгөрүүгө дуушар болгон. Салтуу кыргыз коомундагы трансформациялык процесстердин жүрүшү коомдук түзүлүштүн бардык тармактарын камтып, социалдык түзүлүшкө өзүнүн таасирин тийгизген.

Россия империясынын Кыргызстанды каратып алуу менен жаны административтик башкаруу системасын гана эмес, спецификалык административтик-башкаруу түзүлгөн. Башкаруу ситемасын өркүндөтүү максатында Туркестанды башкаруу боюнча бир катар «Жоболор» кабыл алынып, анын максаты патриахалдык-феодалдык уруулук системаны жоюуга багытталган «бөлүп жарып башкаруу» принциби колдонулган.

Кыргызстандын Россия империясына каратылганга чейин кыргыздардагы сакталып келген салтуу башкаруу системасы иштеп турган. Кыргыздардын коомдук турмушунунун бардык тармактарын көзөмөлдөгөн

салтуу башкаруу системасы, колониалдык башкаруу киргизилгенден тарта кардиналдуу түрдө өзгөрүүгө учураган. Көчмөн кыргыздардын «ак сөөк» катмарларын (манап, бий) коомдук-социалдык функциялары өзгөрүүгө учураган. Империянын башкы максаты жергиликтүү башкаруу органдарына шайлоо системасын киргизүү менен урук-уруулук башкарууну гана жойбостон, таасирдүү, авторитеттүү бай катмардын өкүлдөрүн колониалдык бийлектен көз каранды кылуу, алардын укуктарын чектоо башкы «элдик-аскердик» башкаруунун түпкү манызы болгон.

Жергиликтүү башкаруу органдары (болуштук, айылдык) башкаруу аткаруучу органга айлануу менен саясий аренага чыккан мапаптар жаны саясий түзүлүшкө «ылайыкташып» жеке мулк чогултуу, букара катмарларына карата болгон эзүүсү күчөгөн. Мулктук тенсиздиктин жаралышы ак сөөк катмарларынын арасында иерархиялык түзүлүштүн жаралышын шарттаган. Ошол эле учурда колониалдык бийлик империянын тажрыйбасын эске алуу менен элдик сот системасынын (бий, казы) түзүлүшүн сактоо менен акырындарп алардын укуктарын чектөөгө өтө баштаган. Элдик сот башкаруу системасынын киргизилиши салттуу бий бийлигинин коомдук функциясын өзгөртүп, анын укуктарын чектоо саясатын жүрүгүзө баштаган.

Жаны административтик башкаруу системасы жергиликтүү элди жаны башкарууга көнүүгө багыттап, өзгөрүүгө алып келген. Ал өзгөрүүлөр кыргыздардын социалдык түзүлүшүн өзгөрүтүүгө таасирин тийгизген.

Көчмөн жарым көчмөн кыргыз чарбасынына жер иштетүүчүлүктү өздөштүрүү, айыл чарбасында колдонуучу жаны эмгек шаймандарынын пайда болушу (отурукташууга өтүү), чөп чабуу, тоют камдоо, стационардык турак-жай жана мал чарбасы үчүн тунок (стойбища) курула баштаган. Дыйканчылык, мал чарбачылык түзүлүштүн маданияты өзгөргөн.

Экономикалык тармактагы жургузулуп жаткан империянын саясатынын таасиринде көчмөн, жарым көчмөн кыргыз чарбаларынын арасында отурукташуу процессинин алгачкы этабы башталган. Эволюциялык мүнөзгө ээ болгон отурукташуу жараяны ХХк.30-жылдары совет мамалекетинин социалдык-экономикалык модернизациялоо процессинин натыйжасында аяктаган.

Салтуу кыргыз коомунун социалдык-экономикалык турмушундагы трансформациялык процесстердин натыйжасында, Кыргыздардын чарбалык турмушундагы трансформация төмөнкү багыттарды камтыган: Өзгөрүүлөр малды багуунун ыкмасы, анын түрлөрүн көбөйтүүгө карабастан көчүп келүү саясаты, административтик реформалар малдын башы кыскартууга алып келген. Ошол эле учурда, коомдук турмушта жүрүп жаткан өзгөрүүлөр көчмөн жарым көчмөн чарбалардын отурукташуу процессин тездеткен. Отурукташууга өтүү багыты күнүмдүк жашоодогу жакырчылыктан сактануу үчүн болгон аракеттердин бири катары да баалоого болот.

Демек, кыргыздардын салтуу социалдык түзүлүшү коомдук-саясий, социалдык-экономикалык өзгөрүүлөрдүн натыйжасында акырындап жанылануу модернизацияланууга өтө баштаган.

-Россия империясынын колониалдык саясаты, өзгөчө агрардык саясаты кыргыздардын жерлерин мамлекеттин пайдасына жер ээлигинен ажыратуу менен жайыт, эгин тааларынын кыскартуу, акча-товар мамилелирин жаралышына алып келип, акырындап кыргыздардын салтуу чарба жүргүзүүнүн коомдук негиздери бузулган.

1886 жылдан кийинки жободон кийин колониалдык бийликтин толук орношу, чиновниктик-бюрократиялык аппараттын түзүлүшү, «ашыкча» жерлердин тартып алынышы, суулу, тегиз дыйканчылык жерлерди, жайыттардын кыскарышы, мал чарбачылыктын өнүгүшүнө гана эмес кыргыздардын салтуу күнүмдүк-тиричилик менен камсыз болуусуна кедергисин тийгизип, катмарлашуу процессин күчөткөн.

-Колониалдык бийлик трансформациялык процесстер кыргыздардын мал чарбачылыган тескери таасирин тийгизген. Империянын максаты тез арадан колонияга айландыруу, империяга тезирээк пайдасын алып келүү максатты көздөгөн. Аталган максатты ишке ашыруу үчүн колониалдык бийлик бир катар иш-чараларды жүргүзү баштаган: 1) жер маселесин чечүү 2) казнаны толтуруу үчүн жалпы салык саясатын киргизүү 3) империянын границаларын коргоо. Аталган иш-чаралар тынчтык жол менен жүргөндүгүнө карабастан трансформациялык көрүнүшкө чон таасирин тийгизген башкы тарыхый фактор катары баалоого болот.

Трансформациялык процесстердин жүрүшү империялык бийликтин саясаты менен тыгыз байланыштуу бөлүп, өзгөрүүлөрдүн тескери жана жакшы жактарга ээ болгон. Өзгөчө агрардык тармакта, жер үлүшторүн тартып алып, келгиндерге берүү, келечектеги мал кармоо, тоют топтоо ж.б. көчмөн чарба жүргүзүүгө тескер таасирин тийгизген.

-XIXк.экинчи жарымынан тарта кыргыздардын социалдык түзүлүшүндө жаны катмарлар-сүткөрлөр, соодагер, кызыл-кулактар сыяктуу катмарлар пайда болот. Айрым сүткөрлөр акалай кредит бере баштага, аренда пайда болгон.

Дыйканчылык маданиятынын өнүгүшү менен катар жер иштетүүчүлүк кыргыздар үчүн өзүнүн социалдык-экономикалык жана саясий статусун жогорулатуучу каражатка айлана баштаган жер иштетүүчүлүктүн баалуулук денгээли көтөрүлө башташтыш себептери, жергиликтүү калктын жаны тарыхый кырдаалда жер үлүшүнө ээ болуу кызыкчылыгы жаралат. Айыл чарбасында дыйканчылык үчүн колдонуучу жаны эмгек шаймандарына карата талап күчөп олтурган.

Диссертациялык темасы боюнча жарыкка чыккан эмгектердин тизмеси:

1. Салттуу кыргыз коомундагы озгоруулордун журушу: Социалдык катмарлар(XIXк.аягыXXк.башы) Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. –Бишкек, 2022. – № 10. – 182-185-бб.

2. Салттуу кыргыз коомунун социалдык тузулушунун изилдениши (XIXк.экинчи жарымы. XXк.башы) Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. –Бишкек, 2022. – №10. – 186-189-бб.

3. Салттуу кыргыз коомундагы Букара катмары(ХІХк.экинчи жарымы. ХХк.башы) Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. –Бишкек, 2023. – №1. – 186-189-бб.

4. Соода акча-товар мамилелеринин онугушунун социалдык озгоруулорго таасири. Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. –Бишкек, 2024. – № 1.

5. Трансформационные процессы в земледельческом хозяйстве кыргызов (вторая половина ХІХ. Начало ХХв). Международный журнал гуманитарных и естественных наук 2023. – №10-1(85),С.38-43.

6. Переход к оседлости-кактрансформационный процесс кочевых кыргызов (вторая половина ХІХ. Начало ХХв). Международный журнал гуманитарных и естественных наук 2023. – №12(87),С.11-16 .

Пасанова Клара Балтабаевнанын “Салттуу кыргыз коомунун трансформацияланышы; ХІХ к. экинчи жарымы – ХХ к. башы) деген темадагы 07.00.02 – Ата мекен тарыхы адистиги боюнча тарых илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациялык ишинин

РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: Салттуу кыргыз коому, колония, Түркстан генерал-губернаторлугу, Фергана облусу, уезд, болуштук, айыл, элдик букара, манап, бийлер, баатырлар, жатакчы, батрак, мандикер.

Изилдөөнүн объектиси – Салтуу кыргыз коомунун социалдык түзүлүшү

Изилдөөнүн предмети: Салттуу кыргыз коомунун социалдык түзүлүшүндөгү трансформациялык процесстер

Изилдөөнүн максаты – Илимий изилдөөнүн максаты ХІХк. экинчи жарымы- ХХк. башындагы салттуу кыргыз коомундагы социалдык түзүлүшүндөгү трансформациялык процесстердин жүрүшүн изилдөө. Коюлган максатка жараша, төмөнкүдөй милдеттер коюлат:

- илимий маселенин изилденүү деңгээлине анализ жүргүзүү
- илимий маселенин булактык базасына, изилдөө ыкмаларына талдоо жүргүзүү
- салтуу кыргыз коомунун социалдык түзүлүшүн аныктоо, анализдөө
- «ак сөөк» тобуна кирген бий, манап, бай, казы ж.б. катмарларына анализ берүү
- букара тобуна кирген: жарды, жалчы, чайрикер, мандикер, эгинчи, жатакчы ж.б. катмарларына талдоо жүргүзүү
- «ак сөөк» катмарларынын арасындагы трансформациялык процесстердин жүрүшүн иликтөө
- букара катмарларын арасындагы трансформациялык процесстердин жүрүшүнө анализ жасоо
- жалпы трансформациялык процесстердин жыйынтыктарына баа берүү

Изилдөө ыкмалары: тарыхый-салыштырма, тарыхый-генетикалык, тарыхый-картографиялык ж.б. ыкмалар колдонулду.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы: - Кыргызстандын постсоветтик доордогу тарыхнаамасында алгачкылардан болуп салтуу кыргыз коомунун трансформациялык процесстерине жаңыча илимий баа берүү аракети жасалды - трансформациялык процесстин жүрүшү ХХк. башында салтуу кыргыз коомунда катмарлашууну күчөтүп, коомдун саясий-экономикалык, социалдык тармагында иерархиялык түзүлүштөгү катмарлашуунун жараткандыгы такталды.

Изилдөөнүн практикалык мааниси. Диссертациялык иштин материалдары, андагы илимий жоболор, көз караштар жана жыйынтыктар Кыргызстандын жана коңшулаш элдердин тарыхын окутууда, окуу-усулдук куралын жазууда, жогорку окуу жайдын тарых, юриспруденция багытында окуган студенттери дипломдук жана магистрлик иштерди жазууда колдонулушу мүмкүн

Pasanova Klara Baltabaevna "Transformation Processes in Agricultural Farming of the Kyrgyz (based on the materials of the Ferghana region; the end of the XIX - second half of the XX century) Dissertation for the degree of candidate of Historical Sciences in the specialty 07.00.02 - National history.

ABSTRACT

Keywords: military-people's administration, colony, Turkestan governor-General, Ferghana region, county, parish, village, people's court, elections, administrative-territorial division.

The object of the study is the system of "military-people's management" of the colonial era.

Subject of research: organization, development of the system of "military-people's management", local self-government based on the materials of the Ferghana region.

The purpose of the study is to analyze the organization of the "military-people's government" system, the structure of local self-government and its results based on the materials of the Ferghana region.

Research methods: historical-comparative, historical-genetic, historical-cartographic and others.

Scientific novelty of the study: in the post-Soviet historical science of Kyrgyzstan, an attempt was made to analyze the structure of local government in the Ferghana region based on historical sources.

The practical value of the research: The materials of the dissertation, containing scientific positions, views and conclusions, can be used in teaching the history of Kyrgyzstan and neighboring peoples, when writing teaching aids, as well

as when writing graduate and master's theses by university students studying in historical specialties, law.